

kötet tanulmányozója. Hasonlóságok természetesen vannak az egyes szerzők gondolataiban, módszereikben is mutatkoznak rokon vonások, attól azonban még távol állnak, hogy kirajzolják valamilyen rendszernek a körvonalait.

Kutatásaik folytatása sok haszonnal járhat, de csak abban az esetben, ha a mostaniaknál lényegesen tisztábban fogalmazzák meg a kutatási feladatokat. (Akadémiai, 1980. OPUS irodalomelméleti tanulmányok)

TAMÁS ATTILA

GONDOLKODÓ MAGYAROK

Hat kötettel indult útjára a *Gondolkodó magyarok* sorozata, amely nem csekély feladatra vállalkozott, amikor a több évszázados magyar publicisztika legjavából reprezentatív válogatás összeállítását és közreadását tűzte ki célul. Az első hat kötet között találjuk Apáczai Csere Jánosnak *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról* szóló beszédét, Kölcsey Ferenc *Parainesis*-ét, Széchenyi Istvánnak *A Magyar Akadémia körül* címmel elhangzott szónoklatát, Vajda Jánosnak a szabadságharc napjaira emlékező írását (*Egy honvéd naplójából*), Deák Ferenc és Kossuth Lajos fejtegetéseit a kiegyezésről, valamint Babits Mihály értekezését a magyar jellemről. Aligha vitatható, hogy a hazai társadalmi, kulturális, politikai és tudományos élet legfontosabb kérdéseit vizsgálják ezek a művek, noha merőben más viszonyok között, egymástól jelentős távolságra eső korszakokban.

A hat füzet tartalmának együttes szemlélete rövid idő alatt meggyőzi az olvasót arról, hogy a sorozatcím – amely első pillantásra túlzottan tágnak tűnhet – végeredményben pontos: nem filozófiai írások, nem elvontan bölcsekedő eszmerendszerek a közreadott művek, hanem sokkal inkább a magyar szellemi élet jellegzetes vagy nevezetes eseményeihez, jelenségeihez fűződő eszme-futtatások, gyakorlati konzekvenciákat is tartalmazó, propagandisztikus elemeket is hordozó alkotások. Különféle módon ugyan, de valamennyiben ott feszül a törekvés: hatni a magyar gondolkodásra, megváltoztatni vagy legalább befolyásolni a hazai szellemi életet, javítani, pallérozni a közvélekedést, kijelölni a magyarság helyét és szerepét Európában. Ez a közös törekvés félreismerhetetlenül jelen van a művekben, noha más körülmények között keletkeztek, eltérő karakterű szerzők tollából származnak, s témáik is meglehetősen különbözőek.

Apáczai Csere János például egyetlen és legfontosabb alapelvként, kulcsfogalomként kívánta bevésni a magyar szellemi köztudatba, hogy az iskolaügy mindennél fontosabb, hogy a társadalom számára semmi nem lehet ennél előrelébb. Akkor és ott – a 17. századi Erdélyben – valóban ebben rejtett a haladás egyetlen lehetősége, a török félhold árnyékában meghúzódó, viszonylagos autonómiával rendelkező, kicsiny állam semmiképp nem gondolhatott katonai vagy politikai eredmények elérésére, számára a tudomány kínált fegyvert, az iskolák által terjesztett műveltség jelenthetett volna erőgyarapodást. Bár – jól tudjuk – az iskolaügy minden társadalom számára létkérdés, a 17. századi erdélyi viszonyok között jelentősége még fokozódott: létéért küzdő kis állam aligha bírhatja el káros következmények nélkül „a tudományok híveinek álarcát magukra öltött üresfejű emberek” ténykedését, „az iskolaügyek rókáinak” garázdálkodását. Vádként süvölt végig a konszolidálódott, megmerevedett feudális társadalom fölött Apáczai kérdése: „Honnan van annyi nagyon rosszul intézett közügy?”

Nem másünnen, hanem a műveletlenségből, az iskolák „szűkös voltából”, továbbá „onnan, hogy nincs nekünk magyaroknak egyetlenegy akadémiánk sem” – adja meg a választ a kolozsvári székfoglaló beszéd 1656. november 20-án, diákok és tanárok népes tábora előtt. Méltán került Apáczai műve a „gondolkodó magyarokat” számba vevő sorozat élére, mert egyike volt ő azoknak, akik a feudális viszonyok között katedrális emeltek – gondolatokból. Pedig az építéshez jobbra csak vályogtéglák álltak rendelkezésre: kezdetleges iskolai viszonyok, pallérozatlan, merev szellemi közeg, hiányos alapképzettségű erdélyi ifjak. Az utóbbiak seregéből, tanítványai közül azonban olyan elme került ki, mint Bethlen Miklós, a századforduló egyik legvilágosabb fejű politikusa, írója, gondolkodója. Lényegre tapintanak Szigethy Gábor bevezető sorai, amikor az Apáczai halála után, de az ő példája nyomán szárba szökkenő gondolkodásról szól: tanítványainak, követőinek maroknyi serege a jövő lehetőségeit hordta magában.

Nem ennyire iskolacentrikus, tágabb szemhatáru, de mégis azonos gyökerű írás a Kölcsey Ferencé közel két évszázaddal később: a *Parainesis* gondolatai *boldogság-haza-tudomány*, valamint *ismeret-nyelv-közjó* fogalomtriászai köré csoportosulnak. Filozófia? Politika? Erkölcstan? Neveléstan? – Egyik sem, de mindegyikből van benne néhány motívum, minden területről mond valami lényegeset, azóta már iskolai tananyaggá vált, tömör szentenciát. Ez az antikos szentenciózusság teszi egyedülállóvá Kölcsey művét, az aforizmák ily bőséges villódzása alig tapasztalható másutt bölcseleti irodalmunkban. Természetes, hogy mindez lazítja a szerkezetet, már Riedl Frigyes utalt a „centrális gondolat” hiányára. Szauder József volt az első, aki a „felfelé tartó szerkesz-

teszmódot” észrevette benne, majd Rohonyi Zoltán szölt arról, hogy a „lazának nevezett szerkezet . . . egy háromtétéles zenemű struktúrájára emlékeztet”. E valóban igaz megállapítások érvényét nem tagadva is azt kell azonban tapasztalunk, hogy az emelkedő tendencia és a háromtétélesség ellenére jóval kötetlenebb, csapongóbb a Kölcsey Kálmánhoz szölo intellem gondolatvezetése, mint a jelen sorozatban közreadott többi darabok logikai íve. Nem hinnénk azonban, hogy a szerkesztés ily összevetésben elötlönö fesztelenségét mentegetni kellene, a *Parainesis* épp ettől egyedi, épp ezzel válik ki a hasonló írások sorából: egy vonalra fűzött aforizmái – szerzteágazó gondolatiságuk ellenére – egységes egész adnak, életcél jelölnek meg, perspektívát nyújtanak a szellemi erőfeszítés számára. A magasabb színvonal elérése, a műveltebb emberfők számának gyarapítása a reformkorban a legidőszerűbb gondolatok egyikeként jelent meg, de a megírás idején túl, az utókor számára is aktuálisak maradtak a Kölcsey Kálmánhoz szölo intelmek, s mindmáig termékenyítik a hazai közgondolkodást.

Széchenyi fejtegetése ugyancsak olyan problémát érint, amely állandóan jelen van a magyar szellemi életben: praktikizmus és elvszerűség, mennyiség és minőség, fellángoló aktivitás és józan mérséklet ellentés pólusai villannak meg érveinek és ellenérveinek rendszerében, s ezek között kísérli meg a Magyar Akadémia sorsát biztos alapokra helyezni. Nem a nagy felbuzdulásokra, szalmaláng-lobbanásokra, gyorsan elért, mutatós, de múlt eredményekre kíván Széchenyi építeni, hanem a tervszerűsége, a fokozatosságra, a lépésben, de biztonságosan birtokba vett vívmányokra, a minőség kimunkálására kíván támaszkodni. Írásában ugyan a Magyar Akadémiáról van szó, de fejtegetésének logikája magatartási modellt teremt, országépítési programot nyújt, a hazai közgondolkodás egyik támpilléret rakja le. Nyelvpallérozó és tudományfejlesztő programjának végpontján a minőség elve áll: „nem a mennyiség, hanem a minőség a szellemi erőnek sarkalata, s eszerint nem azért forog veszélyben létünk, mert kevesen vagyunk, hanem mert súlyunk oly parányi”. A minőség-elvet a nemzeti lét alapkérdésének látta, szerinte „világos, hogy minden nép és ekképp a magyar is, egyedül minőség és nem szám által olvaszthat más vért magába”. Mérsékletet, óvatosságot, türelmet ajánl, csak ezek révén érhető el az az „olvasztói felsőbbség”, amely a nemzet felemelkedését biztosíthatja. Tudjuk történelmünkéből, hogy mily sok türelmetlenség, mennyi elhamarkodott és át nem gondolt törekvés keresztelte Széchenyi programját, amely azonban így is a későbbi magyar gondolkodás egyik pólusává, mindenképp szerves részévé lett.

Egészen más jellegű és más látszószögű, de egy ponton mégis idekapcsolódó írás a Vajda Jánosé. Amitől Széchenyi tartott, az bekövet-

kezett, a fegyverek vették át a szót, a szavak és eszmék helyett a kardok és ágyúk mondták ki a végső ítéleteket. A „honvéd naplója” a vérontást, az éhséget, az embertelen fáradtságot, a farkasordító hideget, a megcsonkult emberi testeket, félbeszakadt életeket hozza tapintható közelségbe, kimondatlanul is feltéve a fájdalmas kérdéseket: szükség-szerű volt-e mindez? hasznos volt-e valamelyest is? nemzeti tragédia avagy inkább nemzeti dicsőség volt-e 1848/49?

Ezek a kérdések mind a közvetlen utókorban, mind pedig azóta történeti és politikai gondolkozásunk állandóan jelenlevő tényezői, nem kevés vitát kavarázó elemei. Úgy hisszük, egyik vagy másik válasz kizárólagos elfogadása helyett ma már sokkal inkább az ellentétek egységben történő szemlélete a helyénvaló: a szabadságharc – miként Vajda naplója sugallja – hatalmas erkölcsi tőke nemzeti hagyományaink asztalán, de való igaz az is, hogy ezért rendkívüli árat kellett fizetnünk. Jogos volt tehát Széchenyi mérsékletre intő szava, észre apelláló érvelése, de Kossuth szívet mozdító retorikája, a honvédek heroizmusa, lelkesedése is az volt. A kettő végeredményben azonos tőről fakadt s csakis együvé tartozva jelentheti a magyar históriát, a magyar gondolkodást.

Hasonló megítélést sugall számunkra a Kossuth–Deák párbeszéd mostani végigolvasása is. A kiegyezés újabb sorsfordulót jelentett történelmünkben, s a róla alkotott vélemények ismét homlokegyenest ellentmondtak egymásnak. Mindenképp szerencsésnek érezzük, hogy a két okfejtés egy füzetben olvasható végig, így közvetlenebb az alkalom a mérlegelésre, a szembesítésre. Deák józan érvelésének kérélngethetlensége, a magyar jogi múlt mélységes ismerete néz itt farkasszem az emigrációból is a függetlenség eszméjét oltalmazó, végsőkéig kitartó, meg nem alkuvó államférfi morális szilárdságával, erkölcsi erejével. Egyfelől Deák érvei meggyőzőek, hiszen másképp tenni az akkori körülmények között nem lehetett, s rövid távon – az ország dualizmus kori fejlődése révén – az események alakulása igazolta őt. Hosszú távon viszont mégis Kossuth aggodalmait bizonyultak jogosaknak: a Monarchia keretében haladt az ország a katasztrófa felé. Kettőjüknek *együtt* volt igazuk: a kiegyezés szükség-szerű volt, de távolról sem jelentett ideális és megnyugtató megoldást. Az viszont mindenképp bizonyos, hogy a róla folyó eszmecsereben, a vitázó felek írásaiban kikristályosodott nézetek minden korábbinál pontosabban és szilárdabban kikövekeltek a magyar politikai-államelméleti-történeti gondolkodás kiindulópontjait, alap-tételeit. Irodalmunk, közgondolkodásunk sokat nyert e párbeszéd révén, gyarapodott az egymás ellenében magasodó gondolatépítmények elemeiből, tanult a vitázók magatartásából, erkölcsi példájából is.

Az egymásnak feszülő érvek dialektikája, az ellentétes magatartás-típusok szinkronikus szemléletének kívánalma beépült többek között

Babits széles ívű elmélkedésébe, amely „a magyar jellem” meghatározására, leírására tett kísérletet. „Hamarfy és Rák Bende testvérek” – írja Babits. A nemzeti karakter egyik fontos vonásának látja e kettősséget: „Az iskolákban Kossuthot és Deákot szembe szokták állítani, mint az ész és érzelem szónokait. Valójában mindkettő a nemzeti morál szónoka, bár teljesen ellentétes jellemek. Az egyik a magyar józanság képviselője. A másik a magyar szalmatűző. De ez a kettő egy.”

Ilyen ellentétek között, vagy talán még inkább: belőlük rajzolja meg Babits a magyar nemzeti karaktert, amelynek szerinte Kelet és Nyugat, Petőfi „röpkése” és Arany realizmusa, a nagy nekibuzdulások és a nagy bukások sorozata, állandóság és változékonyság egyaránt alkotóelemei. Az ellentétek ilyenforma sajátos ötvözetű egységével magyarázott magyar jellem hitelességéről természetesen lehet vitatkozni, hiszen leírása nem egzakt tudományos módszerekkel, hanem írói szubjektivitással történt. Bizonyos azonban, hogy műve jelentős impulzusokat adott a magyar bölcséleti eszmélkedésnek, a nemzeti identitás magyarázata számára pedig el nem hanyagolható észrevételeket tett.

Végeredményben elmondható, hogy noha a *Gondolkodó magyarok* hat kötetének mindegyike önmagában is remekmű, egymás utáni olvasásuk ezen túlmenően olyan felszín alatti összefüggésekre is ráirányítja a figyelmet, amelyek egyébként rejtve maradtak volna. Olykor önkéntelenül is felelnek egymásnak ezek az írások: Apáczai iskolákat követelő, érces hangját szélesebb összefüggések rendszerébe ágyazottan halljuk ki Széchenyi és Kölcsey szavaiból, akik a műveltség minőségét tették meg eszmeviláguk sarkpontjával; Széchenyi minőség- és mértékletesség-elvét Vajda és Kossuth forradalmi entuziazmusa ellenpontozza, őket ismét Deák józan realitásérzéke követi, hogy végül Babits szintézis-kísérlete zárja a sort. Sokszínű panoráma ez, méltó kezdete a gondolkodó magyarokat bemutató sorozatnak!

Szigethy Gábor hangulatot teremtő, történelmi légkört árasztó bevezetői kedvet adnak az olvasáshoz, alapot nyújtanak a művek megértéséhez. Az utóbbit jól szolgálják a füzetek végére illesztett jegyzetek és szómagyarázatok is, így válik lehetővé, hogy a sorozat darabjait szakember és érdeklődő olvasó egyaránt haszonnal forgathassa. (Magvető Kiadó, 1981.)

BITSKEY ISTVÁN